

ЗМІНИ У РОЗВИТКУ ДЕРЕВООБРОБНИХ ПРОМИСЛІВ ТА РЕМЕСЕЛ НА ТЕРИТОРІЇ СХІДНОГО ПОДІЛЛЯ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ ХХ ст.

У статті проаналізовано основні статистичні відомості, щодо обліку кустарних деревообробних промислів на території Східного Поділля в другій половині ХІХ – першій третині ХХ ст. Показано розвиток ремісничої справи та політику держави в сфері організації обліку і кооперування деревообробних господарств.

Ключові слова: кустарні промисли, деревообробка, перепис населення, земство, кооперація, Східне Поділля.

Дослідження розвитку ремесел та промислів в загальноукраїнському та локальному вимірах є надзвичайно важливим, оскільки дає ключ до розуміння багатьох явищ повсякдення. Особливого значення воно набуває на територіях де було слабо розвинуте промислове виробництво, а основним заняттям населення вважалось землеробство та скотарство. Таким регіоном було, безперечно, і Східне Поділля, де серед інших вирізнялися, деревообробні промисли та ремесла, які були необхідні для ведення господарства та побуту селян. Для кращого розуміння їх місця серед усіх промислів та впливу на життя населення, необхідно простежити кількісну та якісну зміну зайнятих в них майстрів. Джерелами для цього є статистичні відомості подільського земства, дані переписів населення, матеріали Центрального державного історичного архіву України, Державного архіву Вінницької та Хмельницької області та Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України.

Вивчення стану промислів та ремесел здавна привертало увагу вчених, в різні історичні періоди були свої особливості цієї галузі. Окремі сюжети їх розвитку відомі нам ще з часів Київської Русі¹. Найбільш суттєвий внесок у дослідження деревообробних промислів було здійснено на початку ХХ ст. Г.Александровичем². Ним була розроблена спеціальна програма, за якою він, поділяв деревообробку на групи, показавши при цьому не просто її загальний стан, а детально описавши найбільш поширені деревообробні промисли.

У другій половині ХХ ст. дослідженням виготовлення дерев'яного господарського начиння українців, займалася Т.Г.Богомазова, яка у своїй роботі висвітлює відомості з історії деревообробки від епохи Київської Русі до початку ХХ ст.³. Серед робіт цього періоду вирізняються також дослідження С.М.Гвоздевич⁴, Є.І.Шевченка⁵, Л.В.Нізової⁶ та деяких інших авторів. Проте не дивлячись на окремі успіхи в розробці, цілісної картини стану деревообробних промислів та ремесел на сьогодні не існує.

Облік кустарної та дрібної промисловості в досліджуваному регіоні проводився, здебільшого, в контексті звітності місцевої влади до центральних органів або переписів населення. Винятком були лише спеціальні обстеження Земства та Центрального Статистичного Управління, що мали на меті встановити точну кількість зайнятого населення. За всіма представленими даними, серед найбільш поширених промислів та ремесел завжди виділялися деревообробні і це зрозуміло, тому що у лісостеповій зоні Поділля було достатньо деревини і потреба в сільському господарстві на вироби ремісників була великою.

Звичайно, порівнювати інформацію, що зібрана за різними програмами, в певні часові періоди, за індивідуальними анкетами, при змінах в адміністративно-територіальному поділі досить важко. Проте без цього неможливо відобразити повної картини стану ремесел, від їх розвитку в приватних господарствах, до "закріпачення" в кооперативах.

Перші, відомі на сьогодні, статистичні дані в яких подаються відомості про число кустарів по повітах Подільської губернії датуються 1849 р. Тут вперше окремо виділяються майстри деревообробки, серед яких було 125 столярів, 88 теслярів, 26 колісників (але лише в Гайсинському повіті), і 28 бондарів⁷. Зібрані вони були військовим відомством і безперечно не можуть претендувати на відображення повної картини стану подільських деревообробних промислів, але про них слід згадати, як про першу спробу провести підрахунок кількості ремісників в губернії.

У 1860-х рр. в зв'язку з відміною кріпосного права, невдалим реформуванням аграрних відносин, розпадом цехів у містах, розпочалося піднесення ремісничого виробництва в селах Подільської губернії. Цьому сприяв і активний розвиток ярмаркової торгівлі, що давала змогу успішно реалізовувати вироблений товар. Так, наприклад, якщо в 1886 р. в губернії нараховувалось 120 ярмарків, то через десять років – вже 183. Окрім того, виготовлені майстрами вироби успішно реалізовувалися й на численних базарах і торжках. Тільки у 1895 р. вони проходили у 147 населених пунктах краю і тривали 6363 базарні дні на рік⁸.

Типову картину стану деревообробних промислів на території Подільської губернії в другій половині XIX ст., можна простежити за даними Подільського губернського статистичного комітету, опублікованими в щорічних "Оглядах Подільської губернії" та "Матеріалах для дослідження Подільської губернії із статистичного та господарського погляду".

В "Огляді" за 1865–1866 рр. подаються відомості лише про фабрично заводську промисловість, серед якої виділялося 13 екіпажних, 3 столярних і 2 токарних майстерні, що становило лише незначну частину від 678 зареєстрованих підприємств⁹. На 1879 р. екіпажних майстерень збереглося лише 8, що може свідчити про посилення конкуренції в цій галузі¹⁰.

У 1873 р. для підготовки до Політехнічної виставки в Москві Центральний Статистичний Комітет підготував різноманітні господарські відомості, отримані від установ і посадових осіб. Статистичні дані, що стосуються кількості зайнятих в деревообробному промислі кустарів, тут подаються лише по Брацлавському повіту, у них повідомляється про 207 бондарів, 131 столяра, 75 стельмахів, 44 ложечника, а загальна кількість майстрів становила 3388 осіб¹¹.

Наступні Огляди Подільської губернії дають нам такі цифри: у 1885 р. загалом ремісників було 64112 осіб., серед яких, столярів – 3145, бондарів – 3272 і токарів – 177. Вміщено тут і детальнішу інформацію про с. Луги Ольгопільського повіту, де близько 150 майстрів займалися виготовленням бочок, кадок, відер, рашок, ложок, коліс, возів і саней¹². У 1886 р. майстрів уже нараховувалось 67893 осіб, серед яких столярів – 3054, бондарів – 3595 і токарів – 201¹³. Зовсім інші дані про розвиток промислів, у цьому ж році, подано в книзі В.К.Гульдмана, вказана загальна кількість майстрів по губернії становила 6025, з них 172 бондаря, 226 стельмахів та 126 теслярів і столярів¹⁴. Також автор згадує с. Луги Ольгопільського повіту, де близько ста майстрів займалися виготовленням виробів з дерева: бочок, кадубів, відер, рашок, ложок, коліс, возів і саней¹⁵. Наскільки відмінні цифри про стан промислів на одній території, в один і той же період, лише підтверджують твердження про різні підходи і методи роботи різних авторів.

Найбільш повно кількісний склад населення зайнятого у різних галузях, на кінець XIX ст., відображено в даних Першого загального перепису жителів Російської імперії 1897 р. За його відомостями в Подільській губернії деревообробними промислами було зайнято 17930 майстрів і членів їхніх сімей. Серед них бондарством займалися – 1457, теслярством – 11906, стельмаством – 1449, столярством – 2270, токарством – 60, плетінням кошиків – 788 осіб. Основну кількість майстрів деревообробки складала, звичайно, чоловіки проте переписом зафіксовано і 258 жінок, що займалися переважно плетінням кошиків¹⁶. Загальна кількість населення губернії зайнятого промислами та ремеслами складала 72565 осіб¹⁷. Детальний аналіз наведених даних, окремо по повітах, вказує на те, що чисельний склад майстрів в них був неоднорідним, в залежності від розміщення тих, чи інших, деревообробних осередків. Так, наприклад в Ольгопільському повіті було 169 бондарів, тоді як в Балтському лише 45¹⁸.

З 1899 р. заохоченням розвитку селянських промислів почало займатися Подільське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості, яке почало проводити виставки з кустарними відділами на які запрошували майстрів з усієї губернії. Крім того Товариство у 1910 р. зібрало статистичні відомості, які вказують, що на обстеженій

території працювало 10721 кустарів, серед яких 32 столярі, 590 теслярів, 745 бондарів та 1204 майстра кошикоплетіння¹⁹. Безперечно говорити про точність наведених цифр неможливо, очевидно тут враховано лише дані найбільших деревообробних осередків, які піддавалися експедиційному обстеженню. Проте виставкова діяльність Товариства мала велике значення для розвитку промислів, вона поклала початок організації і більшому поширенню кошикоплетіння, переважно в Вінницькому повіті, а згодом і організації ремісничого складу "в пам'ять про звільнення селян від кріпосної залежності" в м. Вінниця²⁰.

Наведені дані, можливо і не досить повні, проте з них ми можемо почерпнути відомості про головні види деревообробних ремесел, що існували в губернії на той час, територію де вони були поширені та кількість зайнятих в них ремісників.

Найбільше обстеження промислів та ремесел Подільської губернії було проведено за ініціативи губернатора у 1912–1913 рр., у зв'язку з майбутнім відкриттям в 1913 р. Другої Всеросійської Кустарної Виставки та Третього з'їзду діячів кустарної промисловості. Дослідження промислів, повинно було мати орієнтаційний характер, а згодом перерости в їх монографічний опис, що надало б основу, для майбутніх дій земства спрямованих на підтримку дрібних кустарів²¹. Місцева влада зрозуміла важливість і вплив кустарних промислів на життя населення, особливо в сільській місцевості. За державний кошт відкривалися ремісничі школи та надавалися кредити, проте, спочатку війна, а потім і революція не дали можливості реалізувати поставлені плани.

Розроблені Губернською Земською Управою "Анкети для дослідження ремесел і промислів в Подільській губернії" були розіслані волосним управлінням, сільським старостам і міщанським управам. Питання анкети мали виявити район поширення того чи іншого промислу, кількість зайнятих ним господарств і майстрів, час яким займаються ремеслом протягом року і форми збуту готових виробів. Всього управою було розіслано 2243 анкети, із них повернулося з відповідями 1900, або 84,7 % від загальної кількості²².

Звичайно, анкетне обстеження дало уявлення про стан промислів в губернії, але точність наведених в анкетах відомостей, часто залежала від сумлінності місцевих чиновників, тому виникла необхідність провести більш детальне експедиційне обстеження, з залученням професійних дослідників. Воно розпочалося на початку 1913 р. відомими і досвідченими науковцями О.Прусевичем, В.Свідзінським, Л.Трофімовим, П.Штельмахом та Г.Александровичем, що відвідали найбільші пункти кустарного виробництва. Під час дослідження вони з'ясовували стан промислів в ряді населених пунктів і крім того кожен з них проводив економічний і технічний опис типових ремісничих підприємств. Для кращого наочного відображення науковцями було зроблено фотографії окремих виробничих операцій, інструментів, готових виробів²³.

Під час експедиційного обстеження було досліджено такі промисли та ремесла: гончарство, ткацтво, килимарство, народну вишивку, кушнірство, шевство, вичинку шкіри, обробку каменю, деревообробку та лозоплетіння²⁴.

Г.Александрович досліджуючи деревообробний промисел розділяв його на декілька груп. В групу змішані види деревообробки, він об'єднував майстрів, кожен з яких виробляв різноманітні вироби: жлукта, бочки, сани, дошки, вулики та ін. Другу групу складали ремісники, що виготовляли засоби пересування та окремі їх частини. Столярну групу складали майстри, що займалися виготовленням різноманітних меблів. До групи кустарів, що виготовляли дрібні вироби, віднесено виготовлення дерев'яних ложок, сопілок та ярем. Четверта група це ремісники, що виготовляють обручі та вироби з лози, головним чином кошики. До наступної групи Г.Александрович відносив бондарів, що виробляли вироби з клепок. До останньої групи ним були включені майстри з виготовлення сит та решет.

На початок століття за даними кореспондентського дослідження в Подільській губернії деревообробним промислом займалося 9164 майстра в 8275 селянських господарствах і в 154 волостях, проте це лише показує його географічне поширення. Більш детально про структуру промислу ми дізнаємося з даних експедиційного дослідження, воно проводилось тільки в 1466 селянських господарствах з 1646 ремісниками²⁵.

Експедиційним обстеженням було з'ясовано, що деревообробні промисли здебільшого обслуговували місцеві потреби, і тією чи іншою мірою представлені на всій території губернії.

В кожному селі був хоча б один майстер, що обслуговував потреби місцевих жителів. Крім того деякі вироби з дерева, як то граблі чи кісся для коси, кожен селянин міг виготовити для власного господарства сам²⁶.

За уточненими обстеженням даними, деревообробним промислом було зайнято 16145 господарств з 17291 майстрами²⁷. По Україні цей показник за даними А.Рибнікова становив 88312 майстрів деревообробки²⁸. Тобто в Подільській губернії працювало 19,58 % осіб зайнятих деревообробними промислами та ремеслами в усіх губерніях. Найбільше кустарів в губернії – 7375, не мали яскраво вираженої спеціалізації, а найменше, всього 278, займалось виготовленням столярних виробів²⁹.

Проведене земством обстеження з залученням відомих дослідників і на сьогодні залишається, чи не єдиним джерелом, де детально і професійно описані промисли та ремесла регіону початку ХХ ст. Всі наступні відомості про кустарні промисли та ремесла, зокрема і деревообробні, збиралися уже радянськими статистичними і державними установами та мали свої особливості. Вони полягали у підході до обстеження, в якому основними даними які збиралися, були кількість зайнятих майстрів, виробленої продукції та заробіток, зовсім не зупиняючись на детальній характеристиці промислу.

З приходом радянської влади розпочався значний податковий тиск на ремісників. У 1921–1923 рр. було прийнято цілий ряд законів, що погіршували їх становище, серед них і декрет про промислову кооперацію. Зрозуміло, за таких умов зібрати точні відомості було неможливо, кожен майстер намагався приховати або свою діяльність, або реальну кількість виробленого ним товару. Так, наприклад, за даними Кам'янецького повітового статистичного бюро, одна стельмашня з двома робітниками у 1921 р., виготовляла одне колесо в тиждень, а за увесь рік виготовила 20 коліс³⁰. Наскільки применшені ці дані, можна уявити порівнявши їх, з відомостями з інструкції для опису виробництв дрібної промисловості СРСР, де вказано, що один майстер чотири колеса виготовляв в середньому за 1,5–2,5 дні³¹.

За відомостями Подільського Губревкому, станом на 1921 р., в губернії було 10000 кустарів різних спеціальностей. Також в цей період Губсовнархозом було організовано 159 майстерень, з 2605 працівниками для ремонту сільськогосподарського реманенту. Утворено 60 похідних майстерень з 247 працівниками, які ремонтували або виготовляли для місцевих потреб: плуги, борони, стільці, столи, ліжка, взуття, вози та інші необхідні речі³². Наявність таких майстерень може свідчити про значну потребу в кваліфікованих майстрах, серед місцевого населення.

З введенням нової економічної політики, у 1924–1927 рр. було взято курс на підтримку кустарного виробництва, адже воно могло допомогти у відродженні всього господарства, забезпечити своїми виробами місцеві потреби, на відміну від зруйнованої промисловості. Крім того, певне послаблення мало показати реальні масштаби кустарної промисловості для її подальшої кооперації. Отримані в цей період статистичні дані можна вважати найбільш повними, адже багато кустарів перестали уникати оподаткування і кооперування, а навпаки намагалися використати надані державою пільги.

За даними анкетного обстеження проведеного Губстатбюро у 1924 р. промислами в губернії було зайнято 47170 господарств з 59144 ремісниками. Осіб, які були зайняті в кустарній промисловості, було поділено на три групи: кустарі – ті, що виготовляють вироби на ринок, ремісники – на певного замовника та змішаної форми. Шляхом оброблення 1718 анкет, що були розіслані сільським радам усіх округ, виявлено, що загалом деревообробним промислом займались в 1358 селах 8382 господарств, в яких працювало 8876 чоловіків, 89 жінок і 288 дітей. Разом 9253 осіб, в тому числі 286 робітників по найму³³.

Обстеженням, також було встановлено, які основні причини виникнення нових деревообробних господарств. Так у проміжку між 1914–1924 рр. виникло 21 нове господарство, з них між 1914–1917 рр. – 5%, між 1918–1921 рр. – 50 %, між 1922–1924 рр. – 15 %, без зазначення років – 30 %. Причинами виникнення яких було: відсутність промислових аналогів – 19 %, великий попит на вироби – 14 %, інші причини – 9 %, без вказування причини – 58 %³⁴. Отже, як бачимо, найбільша кількість господарств виникли у 1918–1921 рр., а основною причиною їх виникнення стала відсутність фабричних аналогів і потреба у виробах для забезпечення господарської діяльності населення.

Разом з тим, деякі господарства, що займалися деревообробним промислом до 1913 р, за час 1914–1924 рр. припинили свою роботу. Їх кількість становила 38 господарств, з яких у

1914–1917 рр. – 31 %, 1918–1921 рр. – 24 %, з 1922 – 1924 рр. – 5 %, без вказування – 40 %. Основні причини: здорожчання сировини – 9 %, відсутність сировини – 32 %, мобілізація чоловічого населення на війну – 14 %, відсутність попиту – 10 %, інші причини – 10 %, без вказування – 25%³⁵. Тобто найбільше господарств перестали займатися промислом в 1914 – 1917 рр., в період військового лихоліття та руйнації господарства загалом, що вплинуло на забезпечення необхідними матеріалами і на зменшення попиту.

Після встановлення радянської влади у Подільській губернії, станом на 1924 р. існувало два Союзи кустарно-промислових товариств – Подільський Губпромсоюз, що об'єднував п'ять округ та Кам'янецький Райпромкредитсоюз, що діяв тільки в Кам'янецькій окрузі. На території Подільського Губпромсоюзу було зареєстровано 151 кустарно промислове товариство з загальним числом членів 1961 і 40 позичкових товариств з 7845 членами³⁶.

Перше спеціальне обстеження дрібної і кустарної промисловості, що охопило всю територію України було проведене у 1925 р. Центральним Статистичним Управлінням. Ним встановлено загальну кількість ремісників у розмірі 537622, серед яких обробкою дерева займалось 68797 осіб³⁷. По Подільській губернії кількість кустарів по округах розподілилась так: Вінницька – 11706, Кам'янецька – 8641, Могилівська – 7437, Проскурівська – 9117, Тульчинська – 10468, разом – 47369 осіб³⁸.

Згідно з Всесоюзним переписом населення 1926 р. деревообробним промислом у п'яти подільських округах займалось 19905 осіб, серед них 9221, як основним заняттям і 10684 допоміжним. До статистичних даних перепису були включені - самі майстри, члени сім'ї, які допомагали їм в роботі та наймані працівники. По округам цифри розподілялись наступним чином: Вінницька – 4667, Кам'янецька – 3235, Могилівська – 2354, Проскурівська – 5750, Тульчинська – 3899 осіб³⁹. Як бачимо, вказана кількість майстрів деревообробки перевищила довоєнний рівень, що фактично означало відродження дрібної промисловості та ремісництва.

Разом з тим самостійні кустарі-ремісники, особливо в сільських районах, не прагнули до кооперативних товариств. Так, у Вінницькій окрузі згідно перепису населення 1926 р. було 22 тис. кустарів, а 1 жовтня 1928 р. кооперовано 4840, тобто 22 %, з них 3723 були в ощадно-позичкових кооперативах і 1118 у виробничих артілях. В селах артілі становили третину організаційних форм кооперативів кустарів, в той же час на одного кустаря припадало 32 крб. кредитних коштів, що не могло стимулювати кооперативного виробництва. Тульчинське кооперативне товариство об'єднувало 71 артіль з 1524 кустарями та 16 промислово-кредитних товариств з 3138 членами, а разом було кооперовано 30 % від загальної кількості кустарів в окрузі (проти 18 % минулого 1927 р.)⁴⁰. Такі темпи кооперування не означали, що ремісники втратили приватновласницьку ініціативу, вони були змушені кооперуватися, не витримуючи все нових податкових стягнень і утруднення доступу до сировини.

За даними Промспілки середній місячний заробіток члена деревообробної артілі у 1929 р. становив у місті – 53 крб., у містечку – 42 крб., тоді як виготовляли продукції вони на 1412 і 1088 крб., відповідно⁴¹. Як бачимо, зацікавленість радянської держави в кооперації кустарів мала і цілком логічне фінансове підґрунтя, працюючи в кооперативі вони отримували фіксовану заробітну плату, приносячи значні прибутки державі.

Не дивлячись на окремі успіхи в кооперуванні, стало зрозуміло, що добровільно український ремісник-господар до кооперації не вступить. Тому з 1927 р. влада переходить до політики суцільного кооперування дрібної промисловості. Приймалися нові закони, що обмежували права ремісників, їх обкладали все новими податками. Проте цілком "зламати" ремісників-власників владі вдалося лише на початку 1930-х рр. через політику примусової колективізації та голодомору.

Наступні переписи населення і різноманітні статистичні відомості вже не містили даних про індивідуальні промисли й ремесла, оскільки приватний власник не визнавався радянською владою. Багато майстрів деревообробки, в кращому випадку, почали працювати в колгоспних плотнях та стельмашнях, де продовжували виробляти свої вироби для державних потреб і частково для населення. Безперечно не перестало існувати і домашнє виробництво дерев'яних виробів окремими умільцями, їх продовжували використовувати у приватному господарстві та побуті.

- ¹ Рыбаков Б.Л. Ремесло древней Руси. – М., 1948. – 791 с.
- ² Александрович Ю. Кустарные древодельные промыслы в Подольской губернии. – К., 1916. – С. 501–614.
- ³ Богомазова Т.Г. Кустарные деревообрабатывающие промыслы украинцев в конце XIX – начале XX вв. – СПб., 1999. – 164 с.
- ⁴ Гвоздевич С. Традиційне бондарство українців Карпат (кінець XIX–30-ті роки XX століття). – Львів, 2012. – 130 с.
- ⁵ Шевченко Є.І. Народна деревообробка в Україні. – К., 1997. – 260 с.
- ⁶ Нізова Л.В. Інтеграція дрібного виробника-власника в радянську соціально-економічну систему (на прикладі втягнення кустаря і ремісника в промкооперацію УРСР). – К., 2006. – 397 с.
- ⁷ Военно-статистическое обозрение Российской Империи. Подольская губерния. – СПб., 1849. – Т. 10. – Ч. 2. – С. 119.
- ⁸ Мельничук Л.С. Гончарство Поділля в другій половині XIX–XX століттях: історико-етнографічне дослідження. – К., 2004. – С. 140.
- ⁹ Демьяненко А. Статистические сведения о Подольской губернии за 1865 и 1866 годы // Труды Подольского губернского статистического комитета. – Каменец-Подольский, 1869. – С. 52.
- ¹⁰ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф. 442. – Оп. 533. – Спр. 183. – Арк. 31.
- ¹¹ Материалы для исследования Подольской губернии в статистическом и хозяйственном отношениях / Под редакцией Н.Н.Голицына. – Каменец-Подольский, 1873. – С. 43
- ¹² Обзор Подольской губернии за 1885 год. – Каменец-Подольский, 1886. – С. 20.
- ¹³ Обзор Подольской губернии за 1886 год. – Каменец-Подольский, 1886. – С. 22.
- ¹⁴ Гульдман В.К. Подольская губерния: Опыт географическо-статистического описания. – Каменец-Подольский, 1889. – С. 158.
- ¹⁵ Там само. – С. 160.
- ¹⁶ Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Подольская губерния / Под ред. Н.А.Тройницкого. – СПб., 1904. – Т. 32. – С. 244.
- ¹⁷ Прусевич А. Обзор данных о кустарных промыслах Подольской губернии // Экономическая жизнь Подолии. – 1913. – № 10–11. – С. 54–70; № 13. – С. 43.
- ¹⁸ Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Подольская губерния. – С. 244.
- ¹⁹ Прусевич А. Обзор данных о кустарных промыслах Подольской губернии. – С. 45.
- ²⁰ Там само. – С. 46.
- ²¹ Кустарные промыслы Подольской губернии. – К., 1916. – С. 1.
- ²² Там само. – С. 5–6.
- ²³ Там само. – С. 6.
- ²⁴ Там само. – С. 6.
- ²⁵ Александрович Ю. Кустарные древодельные промыслы в Подольской губернии. – С. 504.
- ²⁶ Там само. – С. 505.
- ²⁷ Там само. – С. 511.
- ²⁸ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 2. – Оп. 2. – Спр. 881. – Арк. 216.
- ²⁹ Александрович Ю. Кустарные древодельные промыслы в Подольской губернии. – С. 508.
- ³⁰ Державний архів Хмельницької області. – Ф. 735. – Оп. 1. – Спр. 69. – Арк. 8.
- ³¹ Краткие описание техники главнейших производств легкой промышленности СССР (руководство для переписного персонала). – М., 1929. – С. 23.
- ³² Державний архів Вінницької області. – Ф. 2625. – Оп. 3. – Спр. 39. – Арк. 14зв.
- ³³ Там само. – Ф. 991. – Оп. 2. – Спр. 134. – Арк. 81.
- ³⁴ Там само. – Арк. 101.
- ³⁵ Там само.
- ³⁶ Там само. – Арк. 104.
- ³⁷ Мелкая и кустарно-ремесленная промышленность СССР в 1925 г. – М., 1928. – С. 47.
- ³⁸ Мелкая и кустарно-ремесленная промышленность СССР в 1925 г.: предварительные итоги. – М., 1926. – С. 5.

³⁹ Всесоюзная перепись населения 1926 г. УССР. Правобережный подрайон. Левобережный подрайон. – М., 1930. – Т. 29 – С. 106–176.

⁴⁰ Олянич В.В. Створення та діяльність кооперативів кустарів-підприємців в УСРР у 20-х рр. XX ст. // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. – 2011. – Вип.14. – С. 69.

⁴¹ Державний архів Хмельницької області. – Ф. 856. – Оп. 1. – Спр. 605. – Арк. 298.

В статье проанализированы основные статистические сведения об учете кустарных деревообрабатывающих промыслов на территории Восточного Подолья во второй половине XIX – первой трети XX в. Показано развитие ремесленного дела и политику государства в сфере организации учета и кооперирования деревообрабатывающих хозяйств.

Ключевые слова: кустарные промыслы, деревообработка, перепись населения, земство, кооперация, Восточное Подолье.

The article analyses the basic statistical information that presents handicraft woodworking trades in Eastern Podillia in the late XIX – early XX century. The development of handicraft business and state policy in the sphere of organization of the stocktaking and cooperation of woodworking economies are shown.

Keywords: handicraft trades, woodworking, enumeration, zemstvo (district council), cooperation, Eastern Podillia.